

Dora Kacnelson

Kilka szczegółów z pobytu Gustawa Ehrenberga w katordze nerczyńskiej

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 60/3, 243-249

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DORA KACNELSON

KILKA SZCZEGÓŁÓW Z POBYTU GUSTAWA EHRENBERGA
W KATORDZE NERCZYŃSKIEJ

Archiwum obwodowe w radzieckim mieście Czyta posiada obfite materiały dotyczące losów rewolucjonistów rosyjskich i polskich w. XIX, skazanych na prace katorżne w kopalniach nerczyńskich. Dla historii literatury szczególną wagę mają znajdujące się tu, wśród zbutwiałych akt i urzędowych sprawozdań, materiały do biografij literatów-katorżników: Mikołaja Czernyszewskiego, Michaiła Michajłowa, zaprzyjaźnionego z polskimi zesłańcami¹ (zmarł on w r. 1865 w kopalni kadaińskiej), i wielu innych. Zachowały się również dokumenty pozwalające uzupełnić nie znanymi dotąd szczegółami życiorys Gustawa Ehrenberga, który był katorżnikiem w kopalniach nerczyńskich przez 14 lat (1840—1854).

W Polsce i Związku Radzieckim wzrasta zainteresowanie szlachetną postacią tego rewolucjonisty i jego twórczością. Pojawiły się cenne rozprawy polskich historyków literatury², a w ZSRR odnaleziono i opublikowano list przyjaciela Ehrenberga, polskiego publicysty i tłumacza, Aleksandra Krajewskiego do dekabrysty Wilhelma Küchelbeckera. Krajewski, współtowarzysz Ehrenberga z okresu działalności rewolucyjnej w Warszawie, również skazany w 1839 r. na katorgę, w końcu 1840 przeniesiony został na *posielenije* do gminy uspięńskiej w okręgu nerczyńskim (zob. 7, k. 193)³. Mając jako *posieleniec* względną swobodę poruszania się i prowadzenia ko-

¹ O przyjaźni tego rewolucyjnego poety z Polakami zob. Ю. Д. Левин, М. Л. Михайлов и деятели польского национально-освободительного движения. W: *Из истории русско-славянских литературных связей XIX в.* Под редакцией М. П. Алексева. Москва — Ленград 1963.

² M. in.: B. Zakrzewski, *Historia jednej pieśni rewolucyjnej*. „Zeszyty Wrocławskie” 1950, nr 1/2. I odfitka. — J. Zaorski, *Syberyjska twórczość Gustawa Ehrenberga*. „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1964, nr 5. I odfitka. — W. Szczygieł, *Gustaw Ehrenberg — poeta rewolucyjny*. „Polonistyka” 1955, nr 4. — J. Kozłowski, „Gdy naród do boju”. „Stolica” 1966, nr 43. — S. Pigoń, *Z dziejów pieśni „Gdy naród do boju”*. W: *Drzewiej i wczoraj*. Kraków 1966.

³ Czytinskij Oblastnoj Archiw, f. 31, d. 7, k. 193. Do akt zespołu 31 tegoż archiwum odsyłają dalsze skrótowe oznaczenia w nawiasach.

respondencji, poznał Krajewski Küchelbeckera i nawiązał z nim kontakt listowny. W roku 1844 Küchelbecker, przebywający wówczas na *posieleniju* w twierdzy Aksza (obwód zabajkalski), otrzymał od Krajewskiego wspomniany list. Otóż Küchelbecker, poeta i dramatopisarz rosyjski, żywo interesował się poezją polską, studiował język polski, czytał w oryginale Mickiewicza⁴. Wieści o niepospolitym talencie literackim Ehrenberga dotarły do Küchelbeckera, który zwrócił się do Krajewskiego z prośbą, aby mu dostarczył informacji o twórczości poety-katorżnika. Przesłana w odpowiedzi relacja Krajewskiego świadczy, że Ehrenberg, nie zważając na zakaz władz i ciężkie warunki katorgi, pisał na Syberii nowe utwory.

Wiele siły twórczej, szczególnie zaś wzniosłe poglądy estetyczne, właściwy pogląd na literaturę i krytykę, wspaniały styl — oto com powinien przyznać Ehrenbergowi, chociaż jest moim dawnym przyjacielem. [...] Tu już stworzył Ehrenberg dramat liryczny pt. *Zabojowa mogiła* [...], napisany wierszem różnorodmiarowym, wszędzie świetnie opracowanym i pięknym⁵.

Wartość artystyczną utworów Ehrenberga z okresu syberyjskiego podkreślał również krzemieńczyk, światły lekarz, współorganizator spisku Konarskiego, w młodości w Wilnie zaprzyjaźniony z Juliuszem Słowackim, Józef Antoni Beaupré⁶, który poznał Ehrenberga na katordze w Wielkich Zakładach Nerczyńskich⁷. Syberyjskim utworem Ehrenberga poświęcony jest artykuł Stanisława Estreichera, który zetknął się w Krakowie z sędziwym już poetą, oraz rozprawa Jacka Zaorskiego⁸. O pobycie Ehrenberga na Syberii znajdujemy krótkie wzmianki w pamiętnikach sybiraków⁹. Pomimo to ów okres życia Ehrenberga, tak ważny w jego twórczości poetyckiej, dotychczas pozostaje mało znany. Niniejsza publikacja ujawnia kilka ciekawych szczegółów syberyjskiego pobytu Ehrenberga, zaczerpniętych wyłącznie z urzędowych akt archiwum w Czycie — niestety

⁴ Zob. piękne wspomnienie o Küchelbeckerze, pióra folklorysty i uczestnika powstania listopadowego, A. Rypińskiego, w książce *Białoruś* (Paryż 1840, s. 22—25), tłumaczone również na język rosyjski: *Воспоминания А. Рыпинского о встречах с Кюхельбекером в Динабургской крепости*. Публикация Д. В. Кацнельсон. „Литературно наследство“ t. 59 (1954); *Декабристы-литераторы*. [Cz. 1].

⁵ *Письма к Кюхельбекеру*. JW., s. 489. (Oryginał listu pisany po rosyjsku; do druku podała M. J. Baranowska, komentarzem opatrzyła D. B. Kacnelson.)

⁶ A. Beaupré, *Gustaw Ehrenberg. Sylwetka*. W: Dante Alighieri, *Nowe życie*. Przekład G. Ehrenberga. Warszawa 1902, s. 174.

⁷ [Od Redakcji:] Dla wyrazu Завод, występującego we wszystkich tego typu nazwach, zastosowano tu jako polski odpowiednik — Zakłady.

⁸ S. Estreicher, *Droga na Sybir Gustawa Ehrenberga*. Kraków 1937. — Zaorski, *op. cit.*

⁹ Wykaz bibliograficzny pamiętników zawierających wiadomości o poecie podaje Z. Niesiołowska-Rothertowa w *Polskim słowniku biograficznym* (t. 6, z. 3, s. 205).

jednak akta te nie dostarczają pełnych danych do odtworzenia losów zesłańca.

Z dokumentów wynika, że władze carskie uważały Ehrenberga za bardzo niebezpiecznego przestępcę politycznego. W kancelarii zarządu nerczyńskiego okręgu górniczego przechowywano *statiejnyj spisok* każdego katorżnika — informacje o popełnionym przez niego wykroczeniu politycznym i o wyroku sądu. Ehrenberg oraz jego towarzysz walki i niedoli Aleksander Wężyk mieli wspólny *statiejnyj spisok*: obydwóch uznano za jednakowo winnych i taką samą wymierzono im karę. Oto tekst tego dokumentu, znajdujacego się w aktach z 1842 roku:

Gustaw Ehrenberg i Aleksander Wężyk — studenci uniwersytetu krakowskiego — założyli w Warszawie tajne demokratyczne stowarzyszenie w najgorszych zamiarach, za co z wyroku, zatwierdzonego przez dowódcę armii działającej [tj. przez Paskiewicza], pozbawiono ich wszelkich praw stanu i zesłano na Syberię do prac katorżnych dożywotnich. [2025, k. 63]

Powyższa informacja o działalności Ehrenberga i Wężyka niezupełnie odpowiada prawdzie: jak wiadomo, zorganizowali oni w Warszawie Zbór Ziemski Stowarzyszenia Ludu Polskiego. Była to filia Stowarzyszenia Ludu Polskiego, która miała na celu przyspieszenie działań rewolucyjnych¹⁰. Członków tej filii nazwano później świętokrzyżcami. W *statiejnych spisokach* innych świętokrzyżców wielokrotnie wymienia się Ehrenberga i Wężyka jako głównych twórców Stowarzyszenia Ludu Polskiego. Potwierdza to dokument dotyczący Stanisława Moroziewicza, Michała Gruszeckiego i Władysława Rabcewicza:

Za udział w założeniu w Warszawie tajnego demokratycznego towarzystwa Stowarzyszenie Ludu Polskiego, w najgorszych zamiarach zawiązanego przez byłych studentów uniwersytetu, Gustawa Ehrenberga i Aleksandra Wężyka, pozbawiono ich [tj. Moroziewicza, Gruszeckiego i Rabcewicza] wszelkich praw stanu i zesłano na Syberię do prac katorżnych na pięć lat, a następnie na *posielenije*. [423, k. 72]

O tym, że Ehrenberga uważano za szczególnie niebezpiecznego przestępcę, świadczy również inny dokument, z którego dowiadujemy się, że o przeniesieniu poety z katorgi na *posielenije* — zdecydował osobiście car Mikołaj I (zob. cyt. na s. 249).

Aresztowany w maju 1838 i wywieziony na Sybir w czerwcu 1839, Ehrenberg po ciężkiej podróży etapem przybył dopiero w marcu 1840 do miasta Nerczyńska w Kraju Zabajkalskim (Wschodnia Syberia). Stąd zaś 20 marca 1840 razem ze swoimi towarzyszami świętokrzyżcami skierowany został do Wielkich Zakładów Nerczyńskich. Zachował się spis święto-

¹⁰ Zob. A. Kraushar, *Świętokrzyżcy*. „Przegląd Historyczny” 1916, s. 108—110.

krzyżców prowadzonych do Zakładów Nerczyńskich, ze wskazaniem wieku każdego katorżnika, opisem jego wyglądu oraz informacją o stanie zdrowia. Przy nazwisku Ehrenberga czytamy: „Ma 22 lata, twarz czysta, biała, włosy jasne, oczy jasnoszare” (234, k. 176). Ehrenberga uznano za zdrowego, tzn. przydatnego do prac ciężkich. Spośród całej tej grupy świętokrzyżców jedynie Marcelego Brochockiego, uczestnika powstania listopadowego, ranny w potyczce pod Łysobykami¹¹, nie był wyznaczony do prac ciężkich — z powodu kontuzji, jak podaje spis.

W Wielkich Zakładach Nerczyńskich w kwietniu 1840 świętokrzyżców rozdzielono i skierowano do różnych miejscowości: Ehrenberga do Kliczkińskiej Kopalni Rudy (w *Polskim słowniku biograficznym* uległ zniekształceniu przymiotnik tej nazwy), Wężyka do Zakładów Zerentujskich, Aleksandra Krajewskiego do Zakładów Kutomarskich, Michała Gruszeckiego, Marcelego Brochockiego, Stanisława Moroziewicza, Eugeniusza Żmijewskiego, Władysława Rabcewicza, Konstantego Sawiczewskiego, Antoniego Wałęckiego — do Zakładów Gazimurowskich (234, k. 180).

Przy Kliczkińskiej Kopalni Rudy, do której przydzielono Ehrenberga, znajdowało się katorżne więzienie. Od czerwca 1840 do marca 1841 znajdujemy nazwisko Ehrenberga w sprawozdaniach, wysyłanych co miesiąc przez szychtmajstra z kopalni kliczkińskiej do głównego zarządu górniczego w Nerczyńsku. Szychtmajstrzy pełnili jednocześnie nadzór policyjny nad katorżnikami. Szychtmajster Torbołow donosił władzom, że Ehrenberg jest zatrudniony przy pracach katorżnych na powierzchni ziemi (przesiewanie rudy) i że jego zachowanie nie budzi zastrzeżeń: „Ведет себя добропорядочно“ (7, k. 92—105 i inne). Razem z Gustawem Ehrenbergiem w Kliczkińskiej Kopalni Rudy pracował (w latach 1840—1841) jeszcze jeden tylko więzień polityczny — Walery Rzązewski, konarszczyk, aresztowany razem z innymi uczestnikami konarszczyzny na Podolu i Wołyniu. Wyrok sądu wojennego w Kijowie skazujący na stracenie zamieniono mu ostatecznie na 20-letnią katorgę (243, k. 72). Sprawozdania z r. 1841 informują, że ma on 29 lat.

Ehrenberg na katordze otrzymywał listy od swej matki Heleny z Dzierżanowskich Rautenstrauchowej (siostry księżnej Konstantowej Czartoryskiej). Listy te, niestety, nie zachowały się, są tylko notatki urzędowe o doręczeniu ich Ehrenbergowi. Rautenstrauchowa posyłała synowi również pieniądze. W roku 1840 przekazała znaczną sumę — 300 rubli. Nie dotarły one jednak do adresata. Ehrenberg zwrócił się do władz miejscowych, prosząc o doręczenie tych pieniędzy i załączył do podania list od matki, stwierdzający wysłanie 300 rubli. Szychtmajster Torbołow pisał w tej sprawie do naczelnika górnictwa nerczyńskiego, ów zaś do irkuckiego guber-

¹¹ Życiorys M. Brochockiego podaje Kraushar (*op. cit.*, s. 122).

natora cywilnego, lecz bezskutecznie: pieniędzy nie odnaleziono; widocznie zostały skradzione przez urzędników (7, k. 270—272).

Autor jednej z najnowszych rozpraw o Ehrenbergu stwierdza, że pobyt poety w kopalni kliczkińskiej trwał do 1844 roku¹². Akta urzędowe nie podają dokładnego terminu przeniesienia Ehrenberga do Wielkich Zakładów Nerczyńskich, gdzie powstało wówczas dość znaczne skupisko Polaków — katorżników i posieleńców. Zachowały się jednak sprawozdania, z których wynika, że od stycznia 1845 Ehrenberg pracował już tam jako katorżnik, razem ze swymi dawnymi towarzyszami świętokrzyżcami: Aleksandrem Wężykiem i Władysławem Rabcewiczem, z konarszczykami: Józefem Antonim Beaupré i Piotrem Borowskim, uczestnikami partyzantki Józefa Zaliwskiego z r. 1833, chłopami Antonim Aksamitowskim i Mikołajem Firetką, z rosyjskim rewolucjonistą Agłajem Kuźminem-Karawajewem (2025, k. 5) oraz innymi rewolucjonistami katorżnikami; według sprawozdań pracowało wówczas w Zakładach Nerczyńskich 19 „przestępców politycznych”. Ostatni z wymienionych to były oficer rosyjski, skazany za próbę zorganizowania ucieczki w 1838 r. Szymonowi Konarskiemu i jego towarzyszom z więzienia w Wilnie. Szlachetna postać Kuźmina-Karawajewa znalazła odbicie w poezji polskiej — w utworach poświęconych Konarskiemu¹³. Przy pracach ciężkich, tj. przesiewaniu rudy, zatrudnieni byli w kopalniach nerczyńskich Ehrenberg, Borowski, Rabcewicz i Firetka oraz uczestnicy powstania listopadowego Ignacy Bułdeskuł i Józef Landsberg. Wężyk z powodu choroby miał pracę lżejszą: pełnił funkcję kuriera w biurze Zakładów. Przeniesiony w kwietniu 1853 z katorgi na *posielenije*, Wężyk zmarł na Syberii w roku 1853. O zwolnieniu go od prac katorżnych zdecydował car Mikołaj I (1411, k. 51). Doktor Beaupré był stróżem w kopalni, Kuźmin-Karawajew zaś stróżem w kuźni, Aksamitowski szył szpitalną bieliznę (2025, k. 6). Beaupré kreśląc później, już po powrocie do Polski, sylwetkę Ehrenberga z tego okresu, pisał:

Młody, ożywiony, serdeczny w obejściu, niezmiernie uprzejmy i delikatny, stał się Ehrenberg ulubieńcem swych towarzyszków. Prędko zdobył sobie niezależne stanowisko, gdyż jeden z miejscowych urzędników użył go do kształcenia swych dzieci¹⁴.

Nie zdołałam na razie ustalić dokładnie, kiedy Ehrenberg przestał pracować jako katorżnik i zaczął udzielać korepetycji dzieciom urzędnika;

¹² Zaorski, *op. cit.*, s. 5.

¹³ [K. Goniewski], *Szymon Konarski. Obraz dramatyczny w pięciu aktach z prologiem*. Kraków 1889, s. 157—165. — K. Majeranowski, *Szymon Konarski*. (Maszynopis). Bibl. AN Litwy Radzieckiej w Wilnie, Dział Rękopisów, Zespół Ewangelicko-Reformowanego Synodu Wileńskiego, d. 1004/1, k. 72—109; o przyjaźni Konarskiego i Kuźmina-Karawajewa — k. 100.

¹⁴ Beaupré, *op. cit.*, s. 173.

zachowały się natomiast akta tej sprawy z marca i kwietnia 1852, z których wynika, że naczelnik górnictwa nerczyńskiego, pułkownik Kowrygin, nie chciał się zgodzić na takie złagodzenie losu Ehrenberga. Sprawę tę, w aktach figurującą pt. *O przeniesieniu politycznego przestępcy Ehrenberga z Zakładów Nerczyńskich do Kutomarskich*, otwiera rozkaz Kowrygina *O przeniesieniu Ehrenberga do Zakładów Kutomarskich w celu użycia go do prac katorżnych* (2996, k. 398). Decyzja ta miała znacznie pogorszyć warunki życia Ehrenberga: rozłączyć go ze skupiskiem polonijnym, przesunąć do prac ciężkich w wilgotnej, niezdrowej miejscowości — wsi Kutomary, gdzie znajdowały się kopalnia srebra i ołowiu oraz huta. Ale — widocznie wskutek wstawiennictwa urzędnika, którego dzieci uczył Ehrenberg, i innych przychylnych poecie osobistości — Kowrygin zmuszony był swój rozkaz odwołać. 13 marca 1852 pisał do nerczyńskiego urzędu górniczego: „Z powodu złego stanu zdrowia Ehrenberga rozkazu mojego o przeniesieniu go do Zakładów Kutomarskich nie wykonywać”. Prawdopodobnie osoby pomagające poecie zwróciły się do Irkucka, do generał-gubernatora Wschodniej Syberii Murawjowa, a ten 7 kwietnia 1852 wyśtosował list urzędowy do pułkownika Kowrygina:

Doszło do mojej wiadomości, że przestępca polityczny Gustaw Ehrenberg ma być przeniesiony do Zakładów Kutomarskich. Uważając przeniesienie to za niepożądane z pewnych znanych mi powodów — uprzejmie proszę Waszą Wielmożność o pozostawienie Ehrenberga jak dawniej w Zakładach Nerczyńskich, a jeżeli już jest przeniesiony, o natychmiastowe skierowanie go na powrót z Zakładów Kutomarskich do miejsca poprzedniego pobytu. Oczekuję na powiadomienie mnie o wykonaniu mego rozporządzenia.

Generał-gubernator, generał-lejtnant *Nikołaj Murawjow*
[2996, k. 401]

30 kwietnia 1852 Kowrygin złożył Murawjowowi raport:

Istotnie zarządziłem przeniesienie przestępcy politycznego Gustawa Ehrenberga z Zakładów Nerczyńskich do Kutomarskich i wydałem odpowiedni rozkaz nerczyńskiemu urzędowi górniczemu 3 marca, lecz ustępując prośbie Ehrenberga i uwzględniając przedstawione przez niego okoliczności, 13 tegoż miesiąca odwołałem przeniesienie Ehrenberga; znajduje się on jak dawniej w Zakładach Nerczyńskich. [2996, k. 402]

Nazwiska rosyjskiego urzędnika, którego dzieci uczył Ehrenberg, na razie nie ustaliłam. Do akt dotyczących przeniesienia Ehrenberga załączony jest list pułkownika Kowrygina skierowany do owego urzędnika. List dowodzi, jak bardzo chciał naczelnik górnictwa nerczyńskiego pozbawić Ehrenberga stanowiska korepetytora. Tekst ten został napisany 14 marca 1852, a więc jeszcze przed nadejściem rozporządzenia Murawjowa. Cytuję:

Wielmożny Panie Aleksandrze Aleksiejewiczu!

Chociaż wydałem rozkaz przeniesienia przestępcy Ehrenberga z tutejszych Zakładów do Kutomarskich, jednak z powodu złego stanu jego zdrowia przeniesienie to wstrzymałem. Powiadamiając Pana o tym, uważam ponadto za

wskazane, aby Pan wyszukał dla swych dzieci nauczyciela, który by dobrowolnie i chętnie podjął się tego obowiązku, a później w razie potrzeby zwróci się Pan do mnie.

Mam zaszczyt, Wielmożny Panie, pozostać Pańskim [...]. [2996, k. 400]

Oficjalnie Ehrenberga przeniesiono z katorgi na *posielenije* z rozkazu samego cara Mikołaja I w roku 1854. Zachowały się akta *O zwolnieniu od prac katorżnych Gustawa Ehrenberga*. 20 kwietnia 1854 z irkuckiej kancelarii generał-gubernatora Wschodniej Syberii wysłany został list do urzędującego w Czycie wojskowego gubernatora obwodu zabajkalskiego:

Wskutek wstawiennictwa Namiestnika Królestwa Polskiego — Najjaśniejszy Cesarz raczył rozkazać: Gustawa Ehrenberga, zesłanego w 1839 r. do prac katorżnych na Syberię za przestępstwo polityczne, zwolnić od prac katorżnych i przenieść na *posielenije* w Sybirze, jeżeli teraz jego zachowanie i sposób myślenia nie budzą żadnych zastrzeżeń. Biorąc pod uwagę, że Ehrenberg pełni teraz prace katorżne w filii Zakładów Nerczyńskich, Odcinku Kniaże-Konstantynowskim — proszę powiadomić tamtejszy urząd¹⁵.

Na podstawie tego rozporządzenia Ehrenberg 21 maja 1854 został zwolniony z katorgi. Zarząd obwodu zabajkalskiego wyznaczył mu miejsce *posielenija*: gmina ustylińska w okręgu nerczyńskim¹⁶. Natomiast akt urzędowych, które stwierdzałyby przeniesienie poety do gminy ustylińskiej, nie ma. Biografowie Ehrenberga pisali, że od 1855 r. znajdował się on na *posieleniju* na Uralu, w Niżnym Tagilsku, w r. 1858 zaś wrócił do Polski¹⁷.

Podana tu garść szczegółów może przyczynić się kiedyś do pełnej rekonstrukcji życiorysu autora *Szubienicy Zawiszy* i jakże popularnej pieśni rewolucyjnej, znanej dziś pt. *O, cześć wam, panowie magnaci...*

¹⁵ Czytinskij Obłastnoj Archiw, f. 1, t. 1, d. 207, k. 1.

¹⁶ *Ibidem*, k. 6.

¹⁷ Niesiołowska-Rothertowa, *op. cit.*, s. 205. — Zaorski, *op. cit.*, s. 12.